

VELFÆRDSSTAT OG ORDMISSION – NY VINKEL PÅ DANSK DIAKONIHISTORIE

Professor, dr.theol. Kurt E. Larsen

Resumé: I fremstillinger af dansk diakonihistorie fylder striden mellem Vilhelm Beck fra Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark og Harald Stein fra Københavns Indre Mission meget, og udbredt er den tolkning, at striden skyldtes, at Københavns Indre Mission stod for »gerningsmission« i modsætning til Indre Mission, der stod for »ordmission«. Artiklen påviser, at denne tolkning er historisk tvivlsom, idet begge lagde vægt på såvel forkyndelse som diakoni som troens frugt. Det, der førte til den meget omtalte strid, var snarere forskellige syn på værdien af et bredt folkekirkeligt samarbejde og forskellige samfundssyn. Striden varede også kun en kort periode i 1800-tallet, og i artiklen følges udviklingen fremad mod 1933, der var en milepæl i opbygningen af det offentlige velfærdssamfund, og artiklen konkluderer, at begge missionsforeninger kan siges at have bidraget til at fremme social velfærd i landet, men at grundsynet i Indre Mission pegede mest i retning af det, der endte med at blive den danske velfærdsmodel: En skattefinansieret offentlig velfærdsstat.

I Martin Schwarz Laustens meget solgte kirkehistorielærebog *Danmarks Kirkehistorie* hedder det, at Harald Stein (1840-1900) og Københavns Indre Mission (herefter Københavns IM) stod for »gerningsmission« og Vilhelm Beck (1829-1901) i Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark (herefter IM) stod for »ordmission«, og at Vilhelm Beck fra IM skulle have været kritisk over for Københavns IM, »fordi den lagde for megen vægt på det kristeligt-socialt arbejde«. Lausten skriver dog også, at Københavns IM fandt det »væsentligt at forkynde Guds Ord, samtidig med at man også tog sig af den

materielle nød«, og at IM også beskæftigede sig med socialt arbejde (Lausten 2004, 259-261). Hvordan hænger dette med ordmission/gerningsmission så egentlig sammen? En anden kyndig kirkehistoriker, Anders Pontoppidan Thyssen, efterlod også læseren med undren, når han på den ene side skrev: »Det verdslige samfunds problemer vedkom for så vidt ikke IM«, men på den anden side fortsatte med at redegøre for, at IM's udadvendte arbejde af praktisk og social art var så omfattende, at det kun kunne opridses i meget store træk (Thyssen 1991, 300-303). I den lærebog, der har æren af at have sat faget Praktisk Teologi, og dermed også diakoni, på dagsordenen i dansk teologisk uddannelse, fremstilles striden også som en modsætning mellem »ordmission« og »gerningsmission« (Harbsmeier og Iversen 2004, 170). Den samme tolkning møder man i det store værk *Dansk Velfærdshistorie* (Bind II, 25f) og i den nyeste større fremstilling af dansk diakonihistorie skrevet af nordmanden Alf B. Oftestad i 2017, for selvom denne er nuanceret, sidder man dog tilbage med det indtryk, at modsætningsforholdet mellem ordmission/gerningsmission var hovedsagen i striden mellem Beck og Stein. Oftestad mener endda, at denne danske problemstilling kom til at præge fremtidens diakoni også i de andre nordiske lande (Oftestad 2017, 195).

I det følgende argumenteres der for en anden tolkning af striden mellem Stein og Beck i 1800-tallet, og som noget nyt følges historien om IM og Københavns IM frem til 1930'ernes udbygning af det danske velfærdssamfund, og der vil blive argumenteret for, at disse to kirkelige foreninger kan siges at have bidraget til denne udvikling, idet arbejdssynet hos IM mere naturligt ledte frem til den skattefinansierede velfærdsstat end Steins syn. Artiklen giver således et bidrag til forståelsen af dansk diakonis historie og den danske velfærdsmodels udvikling. Artiklen fokuserer på de overordnede og principielle overvejelser hos centrale lederskikkelser og ikke på den praksis, der udfoldede sig i bevægelserne og hos disses lægfolk.

Indre Mission og diakoni i 1800-tallet

IM var grundlæggende en kirkelig vækkelsesbevægelse, der sigtede på at vække åndeligt liv hos mennesker ved at ansætte lægfolk som missionærer og på at samle de troende i fællesskaber inden for folkekirken for at styrke dem i tro og tjeneste. Det lå udenfor foreningens selvforståelse at have nogen særlig mening om sociale og politiske forhold, men det udelukkede ikke, at arbejdet fik sociale følger. Vilhelm Beck (1829-1901) var den store lederskikkelse i IM fra 1861-1901, og i redegørelsen for hans holdninger bygges der i denne artikel på resultaterne af forfatterens ph.d.-afhandling om Beck (Larsen 2001) – heri kan interesserede også finde kildehenvisningerne til Becks forfatterskab.

Et vigtigt element i Vilhelm Becks forkyndelse var understregningen af fællesskabet mellem de troende på tværs af alle sociale skel. Troen skulle bygge bro over sociale forskelle, så herremænd og husmænd, arbejdsgivere og arbejdstagere kunne sidde i samme stue og være fælles i troen. Den sociale virkelighed i Danmark i anden halvdel af 1800-tallet satte forholdet mellem kristentro og social omsorg på dagsordenen, og

Beck lagde i sin forkyndelse op til, at se omsorg for de svage som en frugt af sand tro. Derfor måtte diakoni følge vækkelsen, og Beck var positiv overfor initiativer, der ville fremme folkekirkens diakonale indsats.

I 1863 oprettedes den danske Diakonissestiftelse, der på bred kirkelig basis ville ud-danne diakonisser »til at øve tjenende Kjærligheds- og Barmhjertighedsgjerninger« med udgangspunkt i et moderhus i København. Her drev man også et hospital, og stiftelsen ville desuden også gerne stille søstre til tjeneste på andre hospitaler og stiftelser og private hjem udover landet (Stein 1872, 173ff.). Efter en langsom start blev Harald Stein, der var professorsøn fra København, knyttet til Diakonissestiftelsen i 1872 som præst og bestyrelsesformand. Da havde han netop udgivet en bog for at fremme diakonissesagen: Diakonien havde været vigtig for den kristne kirke i aposteltiden og oldkirken, og folkekirken burde derfor tage den op igen. I en tid hvor vantroen vandt frem, havde præsterne brug for kvinders hjælp, hvorfor han ønskede indført et officielt embede som diakonisse i folkekirken. De sociale problemer i tiden skulle netop ikke løses »rent human-t«, for det ville ende i bureaukrati, men »kristeligt«, fordi kristne mennesker så det religiøse som »sjælen i det humane« og ikke bare ville bekæmpe syndens følger, men også havde øje for dens årsag (Stein 1872, 130; 144; 150ff.). Stein stod fast på Diakonissestiftelsens kristne grundlag og i sin egen forkyndelse var han udpræget vækkende (Koch 1938, 131; 149ff.). Steins store organisatoriske evner gav arbejdet fremgang. Han stod bag opførelsen af en monumental bygning med stort hospital og egen kirke, samtidig med at han fik Diakonissestiftelsens arbejde gjort kendt i andre byer, hvor der oprettedes lokalkomiteer, og fik ansat diakonisser på sygehuse og i de nye menighedsplejer (Koch 1938, 109; 115; 128). På den måde blev Diakonissestiftelsen et pionerarbejde inden for dansk sygepleje og en vigtig brik i forberedelsen af velfærdssamfundet.

Vilhelm Beck hilste ved første færd etableringen af Diakonissestiftelsen velkommen i bladet *Indre Missions Tidende*. Hans grundsynspunkt var og blev, at diakonien kunne blive et arbejde til »uberegnelig Velsignelse« for den danske Menighed, men at det ikke var IM som forening, der skulle varetage denne opgave: »Hvad der ellers skal gøres i menneskekjærlig Retning overfor de Forladte, det maa blive, – ikke Missionens – men Menighedens Sag, efterhaanden som Troen bliver stærk nok til virksom Kjærlighed. Men som sagt: »Missions Tidenden« vil gjerne være med til at lægge Menigheden alt saadant paa Hjerte« (Olesen 1976, 191; Larsen 2001, 69-77; 217-222). Beck sondrede mellem tre forskellige aktører i kirken. Vækkelsesarbejdet skulle IM tage sig af, mens diakonale opgaver var en del af »den levende menigheds« sag. Med begrebet »den levende menighed« forstod han noget andet end den officielle kirke med ministerium og biskopper i spidsen, for til »den levende menighed« hørte efter hans mening kun personligt troende mennesker, hvad enten disse tilhørte IM, var troende grundtvigianere eller troende af helt tredje type. »Den levende menighed« stod for Beck i en vekselvirkning med den tredje aktør, som var den officielle folkekirke. Denne havde også sine opgaver, som for eksempel ansvar for præster og kirkebygninger. Tredelingen regnede

han ikke som tidsbetinget eller situationsbetinget, men forudsatte, at der til alle tider ville være brug for IM, at der altid ville være brug for at skelne »den levende menighed« fra de blot navnkristne og at der – forhåbentligt – også altid ville vedblive at være en folkekirke (Larsen 2001, 61-64).

Becks holdninger skal ses i sammenhæng med arbejdssynet hos IM's første gejstlige formand, provst C. F. Rønne (1798-1890), der havde ment, at IM først og fremmest skulle drive mission gennem forkyndelse. Provst Rønne havde lagt afstand til en tyskpræget IM, der bestod i »kristelig humanistisk omsorg« og forstod IM i Danmark som et arbejde for »Guds riges udbredelse ved det levende ord, prædiket af omdragende Herrens sendebud« (Holt 1961, 164; Olesen 1976, 175; 192ff.; Larsen 2001, 217ff.).

Becks principper, om hvem der skulle drive det diakonale arbejde, viste sig vanskelige at balancere med i praksis. Forkyndelsen var foreningens primære opgave, men de gode gerninger var en troens frugt, og hvordan »frugten« skulle organiseres, kan han ikke siges at have haft nogen klar holdning til. Gennem Becks 40 år som redaktør af *Indre Missions Tidende* bragte bladet talrige opfordringer til at yde hjælp til denne eller hin nødstedte person. Han opfordrede læserne til at tage forældreløse børn ind i deres hjem, hvad han også selv praktiserede i sin egen præstegård. Beck opfordrede også til drift af lokale børnehjem i tilknytning til IM's lokale arbejde, og hans principielle arbejdsdeling var helt overskredet, når IM som landsbevægelse for eksempel engagerede sig i drift af et børnehjem fra 1876 (Fibiger 1921, 82ff.; 118ff.; 135; 202; Olesen 1976, 175).

Af betydning for diakoniens videre udvikling i Danmark blev Becks kirkepolitiske modsætning til andet diakonalt arbejde fra 1870'erne. Modsætningerne opstod, da andre tog initiativ til frivilligt kirkeligt arbejde på et bredt folkekirkeligt grundlag, for alt frivilligt kirkeligt arbejde burde jo efter Becks mening udgå fra »den levende menighed«. Det synspunkt havde allerede fået Beck til at kritisere vennen Johannes Clausens (1832-1908) fynske stiftsforening for ydre mission i 1860'erne (Larsen 2001, 217-222), og i 1870'erne blev princippet overført på det diakonale område, da Stefansforeningen opstod.

Becks modsætning til Stefansforeningen

I 1876 stiftedes Stefansforeningen for at fremme praktisk menighedsarbejde i folkekirken. Engageret i foreningen var folk, der hørte hjemme i forskellige kirkelige retninger. Stefansforeningen fik en række lokale afdelinger i Jylland og på Fyn, og flere steder blev der opført menighedshuse til arbejdet, der både omfattede diakonalt arbejde, søndagsskoler med mere. Stefansforeningen spændte således både over forkyndelse og diakoni og overlappede dermed nogle af de arbejdsgræne, som IM allerede var i gang med eller ønskede at komme i gang med. Det kom enkelte steder til lokale gnidninger mellem en gruppe, der på bred folkekirkelig basis ville rejse præsteledede menighedshuse, og en anden gruppe, der som Beck ville bygge missionshuse, som de bevidst troende stod i

spidsen for. Det må have øget spændingerne, at Stefansforeningen brugte spalteplass i *Indre Missions Tidende* (!) til at afvise lægmandsforkyndelsens berettigelse og således udsatte IM for et angreb på selve denne forenings grundlæggende formål. Stefansforeningens førende talsmænd ville nok ansætte lægfolk til at udføre diakonalt arbejde, men accepterede ikke missionærerne som forkyndere (Olesen 1958, 62ff.; 68f.; 95; 157ff.; Olesen 1976, 184ff.; 191f.; Olesen 1983-84, 28).

Denne modsætning hang sammen med et forskelligt menighedsbegreb. For Beck var det afgørende, at den åndelige nød var endnu værre end den sociale nød, og vantroen kunne ikke afhjælpes med gode gerninger, men kun med ordets forkyndelse. Derfor var det vigtigt, at der blev ansat kolportører/missionærer, og disse kunne på ingen måde erstattes af diakoner. Ikke alle medlemmer af folkekirken var troende, og Beck tog derfor afstand fra kirkelige aktiviteter, der var opbygget på bredt folkekirkeligt grundlag. En vigtig side af Becks teologi var »skellet«, tanken om den afgørende forskel på levende kristen tro og den blotte navnkristendom. Mellem de virkeligt troende var der tale om et åndeligt fællesskab, og det burde være dem, der drev det frivillige kirkelige arbejde. Det gav for ham at se ingen mening, at almindelige folkekirkemedlemmer uden nogen personlig kristen tro skulle have ansvar for kirkeligt arbejde som diakoni og mission. Til vennen Jens Vahl, der var aktiv i Stefansforeningen (og snart efter også medlem af IM's bestyrelse) skrev Beck i 1880: »Pas dog endelig paa, at Stefansforeningen ikke drukner i bare Humanisme og vantro Præster« (Larsen 2001, 217-222; Olesen 1958, 62f.).

Denne modsætning til et bredt folkekirkeligt diakonalt arbejde og kampen for berettigelsen af lægmandsforkyndelsen var Becks primære dagsorden, og det var den, der siden førte ham ud i det meget omtalte modsætningsforhold til Harald Stein.

Harald Stein og Københavns IM til 1900

København havde vokseværk i slutningen af 1800-tallet. Dette gav i sig selv behov for en øget kirkelig indsats, og da IM var stiftet ude på Vestsjælland i 1861, var der københavnske præster, der ønskede et sådant missionsarbejde inde i hovedstaden. At Københavns IM stiftedes som en særlig forening i 1865, med eget regnskab og bestyrelse, skyldtes mest praktiske årsager, for den københavnske forening ville arbejde på omtrent samme måde som IM – primært ved at udsende lægfolk som missionærer, dog ville man også udnytte byens teologiske kandidater. Ved at være en selvstændig forening havde Københavns IM imidlertid mulighed for at udvikle sig i en anden retning end IM, og det var hvad der skete i 1870'erne, da missionsarbejdet i hovedstaden var stagneret og de sociale problemer voksede. I hovedstaden tilhørte næsten alle præster den bredt folkekirkelige retning Tredje retning/Kirkeligt Centrum (Larsen 2022, 119-121), der stod fremmed over for det lægmandsarbejde, som IM drev i resten af landet. Nogle af disse præster støttede nok selve tanken om missionsarbejde, hvad også en del andre fra de højere samfundslag gjorde, og det gav også Københavns IM et noget andet kulturelt udtryk end den undertiden »bondske« og fremfusende IM.

En meget driftig præst af »Tredje Retning« var Harald Stein (1840-1900) på Diakonissestiftelsen. Han var som allerede nævnt kendt for sin vækkelsesforkyndelse og sin vægtlægning på det diakonale arbejdes kristne fundament. Arbejdet for praktisk kristendom gav ham også interesse for et egentligt missionsarbejde, og han blev medlem af bestyrelsen for Københavns IM i 1875, og også her lykkedes det ham at få sat gang i en hensygnende forening, og i årene 1879-1886 var han foreningens ihærdige formand (Koch 1938, 131-133). I 1880 var han stoppet som præst ved Diakonissestiftelsen efter internt fnidder og blevet sognepræst på Vesterbro (Koch 1938, 159-216; Lindhardt 1958, 10-21).

Stein udgav i 1876 bogen *Hvad vil den indre Mission?* Baggrunden for bogen var vantroens fremvækst i byen, men efter hans mening besejredes »Djævelens Socialisme« bedst af »Vor Herres Socialisme« (Stein 1876, 5; 148; 170). Derfor opstillede han i sin bog et omfattende program for en diakonalt aktiv Indre Mission, der med socialt hjælpearbejde og forkyndelse skulle hjælpe de forskellige trængende grupper i byen. Hertil var han ikke mindst inspireret af sine studierejser til lignende arbejde i andre lande. Foreningen skulle organisere *en bevarende kærlighed* over for storbyens udsatte børn, så der oprettedes »krybber« (vuggestuer), »asyl« (børnehaver), børnehjem og søndagsskoler for dem. Unge tjenestepiger skulle møde den bevarende kærlighed ved at skaffes bedre arbejdsforhold, og der skulle skabes gode »hjem«, hvor de kunne bo og møde kærlighed og kristen forkyndelse. Tilsvarende for lærlingedrenge, fabriksarbejdere, soldater og matroser (Stein 1876, 19-84). *Frelsende kærlighed* skulle vises overfor dem, der var faldet i druk, kriminalitet eller utugt. Til dem skulle der oprettes trygge hjem, hvor de med kærlighed og kristen forkyndelse kunne blive hjulpet tilbage til et bedre liv (Stein 1876, 85-134). *Lindrende kærlighed* skulle vises de hjælpeløse, fattige og syge, for eksempel skulle der oprettes hjem for døvstumme, blinde, vanføre, sindslidende og åndssvage (Stein 1876, 135-158). Hele dette store program skulle efter Steins mening netop ikke etableres på »human« basis, for dels var dette ikke holdbart og effektivt i længden, dels fandt han at det offentlige fattigvæsen havde haft stor skadelig indflydelse (Stein 1876, 147-152). Arbejdet skulle derimod etableres på klar kristen basis, så Ordets forkyndelse altid skulle gå hånd i hånd med det organiserede kærlighedsarbejde (Stein 1876, 15; 155). Arbejdet tænkte drevet af Københavns IM i et bredt folkekirkeligt samarbejde mellem byens præster, som skulle engagere sig mere i det diakonale arbejde, og aktive lægfolk som præsternes medhjælpere (Stein 1876, 161-164; 173). Lægmandsforkyndelse nævntes ikke i bogen, og Stein kom kun denne IM's kongstanke lidt i møde ved at anbefale brug af lægfolk som kolportører (Stein 1876, 54; 175).

Steins program inspirerede til igangsættelsen af Stefansforeningen i en række provinsbyer, og i hovedstaden fik Stein som formand igangsat en del arbejde efter disse tanker. Man arbejdede blandt prostituerede og hjemløse. Man byggede børneinstitution på Nørrebro og fik gang i et omfattende søndagsskolearbejde. Der byggedes hjem til de farende svende og straffede kvinder. Et missionshus indviedes i 1882 med nav-

net Bethesda – »Barmhjertighedens hus« – der afspejlede Steins arbejdsprogram, hvor diakonalt og evangeliserende arbejde kombineredes, og huset blev ramme om mange aktiviteter (Holt 1940, 14; 40-44; Olesen 1976, 182ff.; Lützen 1998). Dette var begyndelsen på virkeliggørelsen af Steins arbejdsprogram for Københavns IM, og som nævnt var Stein på ingen måder imod »ordmission«, for han ønskede at lede mennesker til omvendelse og tro. Han anså slet ikke Københavns IM som et blot diakonalt eller socialt arbejde, for hans mål var at forvandle mennesker ved troen og gøre dem til levende medlemmer og medarbejdere i kirken, så de fortalte andre om den barmhjertighed, de havde mødt hos Gud og igennem hans kirke (Stein 1876, 173).

Fra begyndelsen var der da også et godt forhold mellem IM og Københavns IM, og mellem Stein og Beck. Da man i 1877 havde fået rejst Magdalenehjemmet (for prostituerede) medvirkede både Beck og Stein ved indvielsen. Steins arbejdsformer belastede ikke i sig selv forholdet, for Beck mente jo også, at kærlighedsgerninger havde deres plads som en frugt i de troendes liv. Det er karakteristisk, at Stein for sin del heller ikke mente, at han i sin formandstid havde indført noget principielt nyt i Københavns IM, men kun målrettet arbejdet efter storbyens behov (Koch 1938, 135-137; Holt 1940, 53; Holt 1961, 663; Olesen 1976, 174ff.; Foss 1992, 125ff.).

Det kom imidlertid senere, i 1890'erne, til bitre opgør mellem Beck og Stein, der fra 1889 var blevet biskop i Odense, og denne strid er som nævnt ofte blevet tolket som en strid om »ordmission« kontra »gerningsmission«, men der skal i det følgende argumenteres for, at forløbet giver bedst mening, hvis den tolkes ud fra grundlæggende kirkepolitiske modsætninger. Det handlede om lægmandsforkyndelse og bredt folkekirkeligt samarbejde. Stein ville i 1880'erne have IM's missionærer »kontrollerede og knyttede til bestemte præster«, og de måtte helst ikke »prædike« men kun »vidne«, hvorimod den frie lægmandsforkyndelse var en hjertesag for Beck, der allerede ved stiftelsen af Københavns IM havde frygtet, at denne forening ikke havde tilstrækkelig forståelse for lægmandsforkyndelse. Denne problemstilling eksisterede altså længe før Steins formandstid. Dertil kom Steins brede folkekirkelige linje, der kom til udtryk i en optagelse af præster af ret forskellige teologiske og kirkelige retninger i bestyrelsen for Københavns IM. Endelig var det et aspekt i striden, at folk med tilknytning til Københavns IM havde modarbejdet IM's arbejdsfrihed ved et forsøg på at få arbejdet inkorporeret i den officielle kirkelige struktur (Holt 1961, 428; 438).

Steins kirkelige linje svarede til Stefansforeningen, som IM konkurrerede med i nogle provinsbyer, og derfor kom det til et opgør mellem Stein og Beck. Beck krævede de bredkirkelige præster ud af bestyrelsen i Københavns IM og begyndte at støtte andet missionsarbejde i København end det, som Københavns IM drev. Ligesom der i Tyskland var opstået en Gemeinschaftsbewegung med vægt på de troendes fællesskab som alternativ til Innere Mission, støttede Beck det missionsarbejde, der udgik fra et missionshotel i København og fra Kirkefondets menighedssamfund. De mange gnidninger mellem IM og Københavns IM nåede både sit toppunkt og sin afslutning i 1898, da Beck og IM

fik støtteerklæringer fra missionærerne og bestyrelsen i Københavns IM. Lægfolkene i Københavns IM tænkte overvejende som Vilhelm Beck, og derfor fulgte Københavns IM på længere sigt Becks linje og ikke Steins. Københavns IM fortsatte nok med at have lidt større vægt på socialt arbejde end IM, men når arbejdet blev udført af bevidst troende, var dette ikke noget problem for samarbejdet (Olesen 1996, 259; 313ff.; Larsen 2001, 217-222). Dette taler for den tolkning, at det var kirkepolitik, ikke »gerningsmission«, der var stridens kerne.

Der findes også andre tolkninger. Elith Olesen forstod sammenhængen således, at IM på grund af den kirkepolitiske konkurrence og på grund af 1890'ernes megen vægt på diakoni blev presset i mere diakonal retning (Olesen 1976, 195). Den tolkning rummer muligvis en sandhed, men som egentlig forklaring på striden er den ikke tilstrækkelig. Den kan til dels forklare, hvorfor Sankt Lukas Stiftelsen i København blev dannet i årene omkring 1900 i tilknytning til Indre Mission – i modsætning til den bredkirkelige Diakonissestiftelsen. Til gengæld kan denne tolkning ikke forklare udviklingen indenfor uddannelsen af mandlige diakoner: Da Stefansforeningen i starten af 1900-tallet ikke længere magtede at drive en diakonuddannelse og lukkede ned, tog IM opgaven op og drev fra 1920 en Diakonskole i Århus til uddannelse af mandlige diakoner (Andersen 2005) – altså selvom der ikke længere var tale om nogen »konkurrence«. Paul Holt nævnte »bitre personlige modsætninger« mellem Stein og Beck som en vigtig del af forklaringen (Holt 1961, 797), og det kan bestemt også have været et element ved siden af kirkepolitikken. Der er derfor grund til at følge den analyse af striden, som allerede i 1890'erne blev givet af den københavnske præst F. W. Steintal (1862-1951), for hvem striden handlede om, at »forskellige kirkelige Anskuelser og personlige Uoverensstemmelser have ført til Mangel paa Anerkendelse af hverandres Arbejde« (Holt 1940, 58-61; Larsen 2001, 217-222).

Den norske diakonihistoriker Øvind Foss udvider i sin tolkning perspektivet til et forskelligt samfundssyn. Foss er enig i, at striden mellem IM og Københavns IM ikke handlede om modsætningen mellem ord- og gerningsmission og mener, at forskellen lå i Becks og Steins forskellige syn på, hvorvidt gerningerne skulle have samfundsændrende karakter. Beck var nærmest upolitisk og havde ikke noget ønske om at lave samfundet om. Kristne mennesker burde vise omsorg, når de mødte konkret nød, men i principet så Beck socialforsorg som en human opgave. Stein ville dæmme op for socialismen og »statslig velfærd« og havde derfor et socialt og politisk program om en kirkeligt baseret social omsorg. Steins ideal var et velfærdssamfund opbygget på frivillig kirkelig basis, for efter hans forståelse skulle der ikke blot spørges om kærlighed, men også om tro, og kun den sygeplejerske, der var gennemtrængt af kristen tro, havde tilstrækkelig kærlighed i sig (Oftestad, 191-196; Olesen 1976, 190; Foss 1992, 156).

Foss har sikkert ret i at pege på en sådan politisk-ideologisk forskel mellem Stein og Beck – ved siden af de ovennævnte personlige og især kirkepolitiske uoverensstemmelser. Både Beck og Stein var socialt bevidste, og begge arbejdede for, at deres mange

tilhørere også burde vise praktisk omsorg. På den måde har de begge været med til at fremme socialt engagement på det personlige og lokale plan. Forskellen mellem dem kom til udtryk i *kirkesynet*, hvor Stein ville lave en samlet folkekirkelig diakonal indsats, mens Beck ville have de troende til at stå bag egne diakonale aktiviteter efter behov. Forskellen kom også til udtryk i *samfundssynet*, hvor de stod på hver sin side i datidens debat om løsningen af de sociale problemer (*Dansk Velfærdshistorie* I, 570). Stein ville opbygge et omfattende system af kirkeligt hjælpearbejde. Hans vision pegede snarere i retning af det diakoni- og samfundssyn, man mødte i samtidens romersk-katolske kirke, hvor man så en samlet kirke som samfundsmæssig aktør og havde et integreret syn for diakoni som kirkelig funktion. Pave Leo XIII (1810-1903) viste forståelse for de sociale anliggender i 1891 i sin encyklika *Rerum Novarum*, der lagde op til dannelse af katolske arbejderforeninger og fagbevægelser, så der kunne skaffes arbejderne ordentlige levevilkår, ikke udenom kirken men netop via kirken. Den danske folkekirke havde imidlertid en helt anden historie og opbygning, hvorfor den ikke naturligt kunne leve op til Steins tanker om et kirkeligt organiseret socialvæsen. Det ville også have krævet en folkekirke, der stod sammen om det, men de dominerende kirkelige retninger i datidens Danmark, grundtvigianismen og Indre Mission, lagde mere vægt på det, der adskilte inden for folkekirken, end på det der samlede. Også af den grund var forudsætningerne for et fælles folkekirkeligt baseret velfærdssamfund ikke til stede.

Beck var generelt konservativ i samfundsmæssig henseende og fulgte også på det sociale område den danske luthersk-kirkelige tradition fra reformationen, hvor den verdslige øvrighed (kongen og siden de nye kommunale råd) havde hovedansvaret for den sociale omsorg, jævnfør beskrivelsen af velfærdsstatens lutherske rødder i bogen *Pligt og omsorg* (Kofod og Holm 2021). Beck havde ingen politiske visioner om et andet samfund, men ønskede »kun« at de nødlidende fik hjælp. I det følgende skal vi se, at denne forskel også fik følger for synet på velfærdsmodellen.

Linjer frem mod velfærdsstaten?

Harald Steins skrift *Hvad vil den indre Mission* har kirkehistorikeren Hal Koch betegnet som »et storstilet program, der fører lige frem til den moderne velfærdsstat« (Olesen 1976, 182). Overfor denne påstand står det faktum, at syvbindsværket *Dansk Velfærdshistorie* slet ikke nævner Harald Steins navn. Er det løbet af med en ellers saglig kirkehistoriker – eller er det udtryk for »religionsblindhed« hos moderne samfundsvidenskab – eller har begge synspunkter noget for sig ud fra hver deres perspektiver?

Velfærdshistorieværket har ret i, at Harald Stein ikke blev den, der kom til at præge udviklingen af det danske velfærdssamfund, for han fik ikke sit program gennemført. Vi fik ikke et kirkeligt baseret velfærdssamfund, som Stein havde ønsket. Arbejderne i København blev mere præget af socialismen, og de sociale problemer kom ikke til at løses via kirkelige kredses godgørenhed men via en skattefinansieret offentlig velfærdsstat, der har virkeliggjort, hvad Stein netop *ikke* ville have staten, men kirken til at gøre.

Det er derfor ikke rigtigt, når Elith Olesen mente, at Steins program blev virkeliggjort næsten punkt for punkt »enten af Københavns Indre Mission eller i nær tilknytning dertil« (Olesen 1976, 182). Steins grundtanke blev ikke virkeliggjort, og Københavns IM blev derfor heller aldrig den centrale aktør, som Stein havde tænkt. Gennem sognenes menighedsplejer og gennem andre kirkelige organisationer blev der udført meget diakonalt arbejde, og det havde nok hentet inspiration fra Steins bog og fra Københavns IM, men arbejdede uafhængigt heraf (Olesen 1976, 184; Harbsmeier og Iversen 2004, 171).

Dog beholder Hal Koch ret i at fremhæve Steins betydning, for han så på et tidligt tidspunkt nøden og fremlagde en plan for dens afhjælpning. Selve visionen om en omfattende velfærd har Stein æren for at have lagt frem i sine bøger på et tidligt tidspunkt, men den blev blot virkeliggjort på en anden måde, end han havde forestillet sig, idet det 100 år senere især blev velfærdsstaten, der byggede og drev vuggestuer, børnehaver og institutioner for kronisk syge og handicappede. At velfærdsstaten også har samarbejdet og stadig samarbejder med – og finansierer – talrige kirkelige institutioner og foreningers sociale arbejde peger ikke så meget tilbage til Københavns IM som til andre initiativtagere.

Vilhelm Becks syn på social omsorg er heller ikke nævnt i *Dansk Velfærdshistorie*. Lokale samfund under IM fortsatte også efter striden mellem Stein og Beck med at udføre diakonalt arbejde. Missionshusene ud over landet kunne derfor også være rammen om socialt arbejde ligesom Bethesda i København. I Assens og Esbjerg var der for eksempel bespisning af fattige børn i missionshuset. I Odense tog man arkitektonisk hensyn til den diakonale del af arbejdet, idet man byggede missionshus med to etager, så man havde mødelokalerne på 1. sal (»Maria-etagen«), mens stueetagen blev brugt til socialt arbejde (»Marta-etagen«). Da et børnehjem skulle opføres i 1895 ved Vejle, blev det finansieret af IM gennem indsamling blandt søndagsskolebørn, der tidligt skulle lære at tænke på dem, der var værre stillet (Fibiger 1921, 116; Larsen 2011, 116; 233f.). Becks sociale opfordringer medvirkede til, at der privat og gennem et netværk af diakonale foreninger og institutioner blev gjort en betydelig social indsats, fordi nogle sociale problemer trængte sig på, selvom han principielt så fattigforsorg som en human opgave (Olesen 1976, 190). Beck tænkte overvejende på kongens/regeringens pligter i et kristent land, og byggede her på den historiske indsigt, at Danmark siden reformationen har været et homogent og kongestyret luthersk land, hvor mange bevidst eller ubevidst forventede, at den kristne konge/regering skulle fremme kristelige værdier i samfundet og tage sig af de sociale problemer. Beck tænkte ikke i retning af kirkeligt baseret velfærd, og hans modvilje mod arbejde på bredt folkekirkeligt grundlag stod også i vejen for en kirkeligt baseret indsats – og alternativet var en offentlig, »human« velfærd (Larsen 2007, 325-337; Larsen 2010).

Becks syn på »arbejdsdelingen« i folkekirken delte han med de fleste grundtvigianere, og den satte sig også siden spor i dansk kirkelig lovgivning. De første menighedsråd-

slove 1903/1912 endte med *ikke* at lægge op til et bredt folkekirkeligt samarbejde med udgangspunkt i folkevalgte menighedsråd. Loven underforstod et skel mellem »mursten« og »kirkelige aktiviteter«, hvor bygninger med mere var en opgave for menighedsrådene, mens disse ikke havde økonomiske midler til at iværksætte kirkelige aktiviteter, der i praksis derfor blev en opgave for det frivillige kirkelige arbejde i forsamlingshuse og missionshuse. Den opdeling svarede i virkeligheden godt til Becks tankegang om »den levende menighed«. Dermed fik de nye menighedsråd i 1900-tallet hverken de økonomiske midler eller lovhjælp til at iværksætte velfærdsarbejde i Steins ånd. De offentlige initiativer fortsatte og udbyggedes derimod og blev efterhånden til en velfærdsstat, der kan siges at være færdigudviklet i 1976 (Harbsmeier og Iversen 2004, 176).

Becks pragmatiske tilgang til det sociale spørgsmål kan siges at pege mere direkte frem mod den danske velfærdsmodel end Steins, for IM synes at have set de troendes hjælp som en vigtig – men også midlertidig – ordning, indtil »det offentlige« påtog sig det, der dybest set var dets pligt. Det er det indtryk, man får af nogle få grundigere beskrivelser af IM's lokale arbejde i Viborg og Esbjerg (Olsen 1969; Bruhn 1987). I øvrigt mangler IM's lokale arbejdes initiativer på det sociale område i høj grad at blive udforsket mere grundigt.

Indre Mission og diakoni 1900-1930

I USA spaltedes den store evangelikale bevægelse, der oprindeligt havde kombineret vækkelsesarbejde og samfundsarbejde, sig i det tidlige 1900-tal i to hovedgrupper, hvor den ene fokuserede på det sociale (Social Gospel), mens den anden understregede den personlige vækkelse og helliggørelse (Larsen 2014, 634-650). I det følgende skal det undersøges, om noget tilsvarende kan siges at være sket i IM-miljøerne i Danmark i perioden frem til 1930'ernes udbygning af velfærdssamfundet. Til det formål skal vi se på to af periodens toneangivende IM-ordføreres holdninger til forkyndelse og diakoni, idet det derved fortsat bliver tale om nogle mænds (!) principielle tanker. Det konkrete sociale arbejde på lokalt plan, der ofte blev drevet af kvinder (Lodberg 2017, 159-165; Larsen 2022, 224-230), kan vi ikke komme ind på.

Frederik Zeuthen og diakonien

Ved Becks død i 1901 blev provst Frederik Zeuthen (1837-1915) formand for IM, og han havde på det tidspunkt været engageret i arbejdet på Becks side gennem mange år. Hos ham var tonen noget anderledes end hos Beck. Noget særligt socialt engagement kom ikke til udtryk i hans bøger og artikler. Hans syn på sociale forhold og diakoni prægedes af en grundlæggende politisk konservativ holdning. Han tænkte patriarkalsk om hjem og samfundsforhold: Manden i huset skulle være en god og kærlig herre, der tog sig af den mindste af sine tjenere (Zeuthen 1915, 96), og han satte sin lid til at samfundsproblemerne kunne løses ved uegennyttige kapitalisters indsats (IMT 1914, 326).

Skat ville være unødvendig, hvis folk gav frivilligt (Gøtzsche 1927, 222). Han så fejl på begge sider i det danske samfunds sociale kampe og var ikke blind for landarbejdernes forfærdelige kår (IMT 1913, 523f.), men på den anden side var han gået imod kravet om 8-timers-arbejdsdag (IMT 1898, 391) og talte imod samtidens »mange forsømmelige Tjenestepiger« (IMT 1903, 211).

Zeuthen var positiv overfor et diakonembede og over for menighedsplejernes sociale arbejde (Annexet 1890, 115; IMT 1913, 634; IMT 1914, 116; 394). Ud fra sin politiske observans var han imod statsliggørelsen af det sociale arbejde og fandt det bedre, at IM drev børnehjem end staten (IMT 1908, 712f.). Zeuthen støttede som formand de diakonalt-sociale initiativer, som allerede var i gang indenfor IM, og kunne erklære, at IM skulle ikke blot drive ordmission (Annexet 1908, 249ff.; IMT 1909, 578; IMT 1911, 831; IMT 1914, 235). Han henviste også til, at man i IM og folkekirken dog havde gjort noget overfor de sociale problemer (Annexet 1908, 242; IMT 1914, 235; 326). Samtidig havde han en front mod en kristelig-social bevægelse, der ville arbejde for at ændre på selve samfundsstrukturen. Kristeligt Socialt Udvalg stiftedes i 1906 og blev siden til Kristeligt Socialt Forbund (1912-48), der virkede for større social forståelse, dels ved oplysning, dels ved politisk arbejde gennem repræsentanter i Folketing og Københavns Borgerrepræsentation (Schjørring 1980, 119ff.; Foss 1992, 160; Larsen 2014, 315f.). Denne bevægelse tog Zeuthen i årene efter 1908 afstand fra og advarede imod, at IM blev som den tyske Innere Mission, for ondets rod var den åndelige nød, og det var den, IM var kaldet til at bekæmpe – indirekte løste man derved også de sociale problemer (Annexet 1908, 255; Gøtzsche 1927, 184).

Socialt arbejde så han som et skridt på vejen frem mod det egentlige mål, som var frelsen, og intet tydede på, at han siden forlod den holdning, han gav udtryk for i 1879, hvor han erklærede, at socialt arbejde kun skulle drives for den åndelige frelses skyld: »Brug Eders Gods til at gøre vel mod Fattige og Syge, men hav bestandig det Maal for Øje, at I derved kunne vinde dem for Kristus« (IMT 1879, 631). Hos Zeuthen havde begrebet »gerningsmission« fået en ny betydning: Gode gerninger havde den hensigt at vinde mennesker for Kristus. Et konservativt samfundssyn forenedes her med vækkelsens vægtlægning på troen som det »ene nødvendige«. I forhold til Beck var det sociale engagement nedtonet hos Frederik Zeuthen, også længe før eksistensen af Kristeligt Socialt Forbund (Foss 1992, 159; Larsen 2014, 571-573).

Henry Ussing og diakonien

En anden vigtig skikkelse i dansk kirkeliv i perioden 1900-1930 var præsten Henry Ussing (1855-1943), der vel ikke var organisatorisk tilknyttet IM, men som havde stor indflydelse på IM's kirkepolitik og arbejdslinje (Larsen 2014, 593-618). Ussing udviklede i sin teologiske disputats en erfaringsteologi, der tog udgangspunkt i omvendelsesoplevelsen, for man var en kristen på baggrund af en sådan omvendelse. Denne teologi dannede så igen basis for Ussings kirkesyn, der satte et skarpt skel mellem troende og

vantro, og han drog kirkepolitiske konsekvenser heraf ved at arbejde for organisering af »menighedssamfund«, hvor medlemskab forudsatte en personlig tro og omvendelse. Ussing blev som sognepræst i Valby ideologen bag Københavns Kirkefond, hvor målet ikke kun var at bygge kirker men især at få opbygget et kirkeliv efter Ussings erfarings-teologisk bestemte folkekirkesyn. Trosliv og menighedsliv skulle integreres på den måde, at de bevidst troende blev kirkens subjekt i sognets arbejde for undervisning, diakoni og mission, og tilsvarende skulle folkekirken på landsplan gøres mere fri i forhold til staten og ledes af den troende og bekendende menighed. Ussing stod IM nær med sin vægt på omvendelsen og fællesskabet mellem de troende, men til gengæld drog han »skellet« skarpere end Beck og havde også en anden kirkepolitik end IM, der efter hans opfattelse burde have haft »højere kirketanker« (Ussing 1897, 54ff.).

Ussing havde sin personlige baggrund i den københavnske overklasse, men var ikke uden social forståelse. Han var enig med socialismen som etisk princip og økonomisk teori, men ikke i deres livsanskuelse. Han pegede på fællestræk mellem socialisme og kristendom, men mente dog, at man kun kunne nå det høje etiske mål ved kristendommens hjælp, og derfor måtte der arbejdes for en kristen verdensrevolution, for såvel de rige som de fattige måtte omvende sig (*Fra Bethesda* 1889, 514ff.). Fra den engelsk-amerikanske helliggørelsesbevægelse var han præget af tanken om, at der kunne ske et Guds under med et menneske, så det omvendtes nu-og-her, og så der efter omvendelsen skete en fortsat vækst og helliggørelse, så man blev fyldt af indre glæde og fik kraft til at leve helt anderledes end før. At sigte på en bevidst omvendelse var det bedste middel i kampen for personlig renhed og sociale forbedringer. Ud fra hans teologiske grundsyn var det ikke staten eller almindelig filantropi, der skulle stå bag socialt arbejde, men de bevidst troende i det organiserede menighedssamfund. For Ussing var fattigpleje og sygepleje et naturligt menighedsarbejde, og han glædede sig over, at der var blevet gjort meget af mange i hans menighed i Valby på disse felter. Ved at lægge vægt på skellet i kirken, var det udelukket at han kunne følge Steins program med at lade den brede folkekirke stå for den sociale velfærd. Efter 1900 kom Ussing i stigende grad i kamp med den liberale teologi, og det kom også til at præge det sociale syn og engagement. Han frygtede, at kirkens sociale ansvar skulle erobres af liberalteologer i social gospel (Ussing 1924, 31). Endnu skarpere end Beck fastholdt Ussing, at alt kirkeligt arbejde skulle udføres af bevidst troende (*Fra Bethesda* 1885, 652; *Fra Bethesda* 1887, 39ff.; Ussing 1904, 511). Ligesom hos Beck pegede Ussings tanker snarere frem imod, at en fremtidig udbygning af velfærdssamfundet grundlæggende måtte udføres af det offentlige, eventuelt i et samarbejde med de forholdsvis få sociale initiativer, der kunne bæres af de bevidst troende i menighederne.

Hverken Zeuthen eller Ussing kan altså siges at have fulgt Steins linje om et kirkeligt funderet velfærdssamfund. Der var snarere tale om en fortsættelse af linjen fra Beck, med modsætningen til Kristeligt Socialt Forbund som et nyt element (Larsen 2014, 376-379).

Københavns IM og IM 1900-1930

Efter konflikten mellem Stein og Beck knyttedes Københavns IM og IM tættere på hinanden igen i 1890'erne, og det kom på tale at få de to IM-foreninger fusioneret. IM havde en del diakonalt arbejde rundt om i landet, og foreningens jubilæumsværk fra 1911 opregnede en række diakonale foreninger og institutioner, der dels betegnedes som »IM's virksomhed« eller som »virksomheder i broderligt samarbejde med IM« (Fibiger 1921, 329-331). I Københavns IM kom der også nye sociale og diakonale aktiviteter til efter 1900. Man drev fra 1905 »Missionen blandt hjemløse mænd«. I 1912 begyndte »Kirkens Korshær«, der var et evangeliserende arbejde med stærkt socialt præg. I 1914 startede en »praktisk-social uddannelse for unge piger« – en hel række sociale initiativer opstod således direkte ud af Københavns IM eller i tæt tilknytning dertil (Olesen 1976). Ordets forkyndelse var dog også i Københavns IM det vigtigste, hvilket kom frem i 1901, da man takkede nej til at overtage sekretariatsforretningerne for den nystiftede forening »De Samvirkende Menighedsplejer«: *»Dette forslag forkastedes, fordi man frygtede, det ville svække interessen for det, der er I.M.s egentlige mål, nemlig Ordets forkyndelse«*, skrev foreningens talsmænd i 1915 (Larsen 2011, 227-229). Nogle af de oprindeligt tilknyttede organisationer blev efterhånden selvstændiggjorte. Det gjaldt i 1929 Kirkens Kors-hær, der herefter blev løsere tilknyttet via den paraplyorganisation for Indre Missions virksomheder, der hed Indre Missions råd (Holt 1940, 180ff.; Larsen 2014, 381f).

Det hører med til historien, at Københavns IM i denne periode blev »overhalet« af Kirkefondets menigheder. Disse vækkelsesprægede og arbejdende menigheder engagerede typisk IM-folk, der flyttede til byen. Det var »hel-menigheder«, der havde omfattende arbejde for alle aldersklasser, og hvis arbejde og forkyndelse i de fleste tilfælde lignede IM's samfund, således at det kunne være svært for Københavns IM som forening på tværs af sognegrænser at finde sin plads og berettigelse i det kirkelige billede i hovedstaden. Københavns IM drev en række specialmissioner på tværs af sognegrænser, med for eksempel chaufførmission og besøg på hospitaler, men det var svært at skaffe penge til driften af dette arbejde, og omkring 1925 var arbejdet ved at lukke helt ned af økonomiske grunde. Den senere Århus-biskop Kai Jensen blev sekretær i denne periode, og han fik reddet Københavns IM gennem krisen. Med bibelundervisning og vækkelsesmøder med kendte prædikanter fra ind- og udland fandt man i mellemkrigstiden nogle arbejdsformer, som kunne supplere det daglige arbejde i de københavnske menigheder. Man havde tætte kontakter til norsk Indremisjon, og med kendte norske talere som Ole Hallesby og Frederik Wisløff fandt Københavns IM en ny niche, idet man var mere »norsk-præget«, hvilket gav sig udtryk i et vækkelsespræg på teologisk konservativ og mere bevidst luthersk grundlag. Men forskellen var ikke stor, og efter 1945 – da København også voksede ud i »landmissionens« gamle arbejdsområder – fusionerede de to foreninger endeligt i 1964 (Larsen 2007, 193-209; Larsen 2014, 55ff.; 408; Holt 1940, 121ff.; 136ff.; Holt 1961, 797; Larsen 2011, 227-229).

Hvad der videre skete i IM og dets forhold til diakoni og velfærdssamfund i perioden frem til 1960 har jeg beskrevet i min disputats (Larsen 2014), hvor jeg påviste, at IM i Christian Bartholdys formandstid (1934-1959) videreførte linjen fra Beck (social bevidsthed), en vis anerkendelse af socialismens anliggende (som Ussing) – og med ret tydelig opbakning til tanken om en offentlig velfærdsstat. Det var altså ikke på nogen måde Steins ønske om et særligt kirkeligt velfærdssamfund, der slog igennem.

Afrunding: Velfærd i går og i morgen

Diakonihistorikeren Elith Olesen har skrevet: »Velfærdsstaten (står) i hovedsagen på skuldrene af forrige århundredes privat filantropiske og kirkeligt diakonale virksomhed« (Olesen 1976, 206f.). Den vinkel kan ikke siges at have præget det store værk om dansk velfærdshistorie, der dog finder det velbegrundet at interesse sig for den historiske rolle, som kirken og religionen har spillet i oprindelsen af velfærdsstaten (*Dansk Velfærdshistorie* I, 14f.). Og Olesen beholder ret i at påpege den rolle, som diakonal virksomhed har udgjort i processen. Før og efter år 1900 voksede en lang række diakonale foreninger og institutioner frem, mange af dem inspireret af miljøerne omkring IM, Københavns IM og KFUM og KFUK, og ofte også organisatorisk tilknyttet dertil. Da den offentlige velfærd udbyggedes mere og mere, byggede man videre på mange af disse diakonale institutioner, der ud fra deres teologiske grundsyn havde let ved at indtage en plads i den offentlige velfærdsmodel (*Dansk Velfærdshistorie* II, 192-196; 219). Overgangen har nok været fremmet af det faktum, at det i starten af 1900-tallet netop var kredse i tilknytning til IM, der drev meget af det frivillige kirkeligt-sociale arbejde – og gjorde det uden noget bestemt samfundssyn og med primært fokus på at løse konkrete problemer. I artiklen er der redegjort for, at Harald Stein ikke fik sit program for Københavns IM virkeliggjort, for han havde ønsket noget helt andet end statslig velfærd. IM – både under Beck og i 1900-tallet – havde derimod ikke noget »program«, men fyldte sociale »huller« ud – og uddannede mange medarbejdere til de diakonale institutioner og også til de offentligt drevne sociale institutioner. På den måde går der en linje fra »ordmission« til velfærdsstat.

I dag må dette ses som en på flere måder lykkelig udvikling. Dels fik vi en velfærdsstat med resurser, som det meste af verden må se længselsfuldt på. Dels er der forblevet en plads til diakonalt arbejde, for mange plejehjem og sociale institutioner drives i dag af diakonale institutioner men for offentlige midler via en driftsoverenskomst. På mange af disse institutioner er der tradition for en god kontakt til den lokale præst og tilbud om åndelig omsorg til de brugere, der ønsker det, og i disse tilfælde gives der altså plads både til legemlige og åndelige behov. Der kan naturligvis også opstå modsætninger mellem en offentlig myndigheds diskurs og institutionernes diakonale præg, men det er muligt at forene det bedste fra begge verdener i den danske velfærdsmodel. Det er ikke unaturligt, når nu velfærdsstaten til dels står på skuldrene af diakonien, rent historisk.

Til allersidst kan der rejses et par spørgsmål til videre overvejelse: Havde Harald Stein alligevel en pointe i, at det er bedst for social omsorg at bygge på en kristen tro og etik? Bygger den danske velfærdsstat i virkeligheden på en gammel social kapital fra landets kristne tradition, så det *på langt sigt* vil være *nødvendigt at bygge på kristen tro og etik*, hvis velfærdssamfundet skal opretholdes? Eller med andre ord: Har velfærdshistorikeren Jørn Henrik Petersen ret i, at den danske velfærdsstat er afhængigt »af et religiøst fundament, som den i kraft af sekulariseringsprocessen har måttet lægge bag sig« (Petersen 2005, 32)? Disse spørgsmål kan dog ikke diskuteres her.

Litteratur

- Andersen, Finn. 2005. *Uddannelse, holdninger, brydninger – Diakonhøjskolen 1920-2005*. Aarhus
- Annexet (Tillægsblad til Indre Missions Tidende).
- Bruhn, Verner. 1987. *Kirkeliv i Esbjerg. Vor Frelzers kirke i 100 år*. Esbjerg.
- Dansk Velfærdshistorie*, bind I-VII. 2010-2015. Redigeret af Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen, Niels Finn Christiansen. Odense.
- Fibiger, A. 1921: *Ebenezer – Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark gennem 60 Aar*. København.
- Foss, Øivind. 1992: *Kirkens diakoni i bibelteologisk, historisk og etisk belysning*. Aarhus: Århus Universitetsforlag
- Fra Bethesda* (Københavns IM's blad).
- Gøtzsche, J. 1927. *Frederik Zeuthen – et livsbillede*. København: Lohse
- Harbsmeier, Eberhard og Hans Raun Iversen. 2004. *Praktisk Teologi*, 2. oplag. Frederiksberg
- Holt, P. 1940. *Nød dem – Københavns Indre Mission 1865-1940*. København.
- Holt, P. 1961ff. *Kirkelig forening for den indre mission i Danmark gennem 100 år, 1861-1961*. København.
- IMT = *Indre Missions Tidende*
- Koch, L. J. 1938. *Tro og Tjeneste, Den danske Diakonissestiftelse 1863-1891*, København.
- Kofoed, Nina Javette og Bo Kristian Holm (red.). 2021. *Pligt og omsorg – velfærdsstatens lutherske rødder*. København.
- Larsen, Kurt E. 2001. *Vilhelm Beck – Missionspræsten*. Fredericia
- Larsen, Kurt E. 2007. *Fra Christensen til Krarup. Dansk kirkeliv i det 20. århundred*. Fredericia.
- Larsen, Kurt E. 2010. »Indre Mission, socialt arbejde og velfærdsstaten«. I *I himlen således også på jorden? Danske kirkefolk om velfærdsstaten og det moderne samfund* redigeret af Niels Gunder Hansen, Jørn Henrik Petersen og Klaus Petersen, 25-55. Odense: Syddansk Universitetsforlag.

- Larsen, Kurt E. 2011. *En bevægelse i bevægelse. Indre Mission i Danmark 1861-2011*. Fredericia.
- Larsen, Kurt E. 2014. *Christian Bartholdy. Vækkelseskristendom og dansk kirkeliv. Studier i Indre Missions historie ca. 1930-1960*. Fredericia.
- Larsen, Kurt E. 2022. *Kirkeretninger i Danmark. Kristendommens veje fra oplysningstid til nutid*. København.
- Lausten, Martin Schwartz. 2004. *Danmarks kirkehistorie*, 3. udg. København.
- Lindhardt, P.G. (udg.). 1958. *To højkirkemænd. Brevvexling mellem bisperne H. Stein og J. Swane*. Århus.
- Lodberg, Bodil Elisabeth. 2017. »Hus og hjem – en overset økonomi i protestantismen og det danske velfærdssamfund«, ph.d.-afhandling indleveret ved Aarhus Universitet.
- Lützen, Karin. 1998. *Byen tæmmes – Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*. København.
- Oftestad, Alf B. 2017. *Kirke – Fellesskap – Omsorg. Diakonien historie, bind IV. Fra 1800 til begyndelsen af 2000-tallet med vekt på Norden*. Oslo: Luther forlag.
- Olesen, E. 1958. *Børn og unge i dansk kirkeliv, Indre Missions udvalg for Børnegudstjenester og Ynglingeforeninger*. København.
- Olesen, E. 1976. *Diakonien i kirkens historie*, 2. udg. Fredericia.
- Olesen, E. 1983-84. »Kup eller redningsaktion – omkring tilblivelsen af Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark«. *Kirkehistoriske Samlinger 1983-84*: 7-89.
- Olesen, E. 1996. *De frigjorte og trællefolket. Amerikansk-engelsk indflydelse på dansk kirkeliv omkring år 1900*. Frederiksberg.
- Olsen, H.E. 1969. *Indre Mission i Viborg gennem 100 år*. Viborg.
- Petersen, Jørn Henrik. 2005. »Kan den danske velfærdsmodel videreføres?«. I *Velfærdsstat og kirke*, redigeret af Jens Holger Schjørring og Jens Torkild Bak, 13-33. Frederiksberg: Anis forlag.
- Schjørring, J.H. 1980. *Kristendom og socialt engagement – V. Ammundsen og hans samtid*. København.
- Schjørring, Jens Holger og Jens Torkild Bak (red.). 2005: *Velfærdsstat og kirke*. Frederiksberg: Anis forlag.
- Stein, Harald. 1872. *Nogle Blade af den kristne Kvindes Historie. Et Bidrag til Diakonisesagens Fremme*. København.
- Stein, Harald. 1876. *Hvad vil den indre Mission. Otte Foredrag om Tro, virksom i Kærlighed*. København.
- Thyssen, Anders Pontoppidan. 1991. »Indre Missions og grundtvigianismens stilling til samfundsspørgsmål i 1930'erne«. I *Grundtvig og den grundtvigske arv – afhandlinger*, A.P. Thyssen, 297-323. København.
- Ussing, Henry B. 1897. *Kirkens Arbejde i de store Byer med særligt Henblik paa den kirkelige Nød i Kjøbenhavn, foredrag*. København

Ussing, Henry B. 1904. *Kristendommens Forhold til Afholdssagen: Foredrag ved den nordiske Afholdskongres i København den 7de Juli 1904*. København.

Ussing, H.B. 1924. *Evangeliets Sejrsang ud over Jorden: en historisk Oversigt over den evangeliske Missions Udvikling*, illustreret missionshistorie, 3. udg. København.

Zeuthen, F. 1915. »*Far ud paa Dybet*«, *Prædikener fra Advent til Faste*. København

Forfatter

Kurt E. Larsen

Fjellhaug International University College – Aarhus

Katrinebjergvej 75

8200 Aarhus N

kl@teologi.dk

Artiklen er blevet godkendt ved en redaktionsuafhængig fagfælle vurdering.